

Μνήμων

Τόμ. 20 (1998)

Sonya O. Rose, Limited Livelihoods. Gender and Class in the Nineteenth-Century England

ΕΦΗ ΚΑΝΝΕΡ

doi: [10.12681/mnimon.685](https://doi.org/10.12681/mnimon.685)

Βιβλιογραφική αναφορά:

KANNEP E. (1998). Sonya O. Rose, Limited Livelihoods. Gender and Class in the Nineteenth-Century England. *Μνήμων*, 20, 313-317. <https://doi.org/10.12681/mnimon.685>

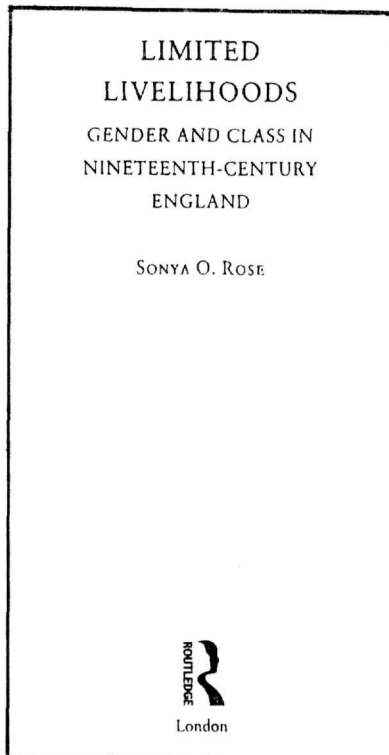
Sonya O. Rose, *Limited Livelihoods. Gender and Class in the Nineteenth-Century England*, Routledge, Λονδίνο 1992, 8ο, 292 σ.

Ήδη από τη δεκαετία του '80 η βρετανική φεμινιστική ιστοριογραφία εισάγει πρώτη τη διάσταση του φύλου στην ιστορία της εργατικής διαμαρτυρίας το 19ο αιώνα, καθώς και στην ιστορία της διαμόρφωσης της αστικής και εργατικής τάξης την ίδια περίοδο. Στο πλαίσιο αυτό εγγράφεται η εξαιρετικά αξιόλογη μελέτη της Sonya O. Rose, που πραγματεύεται τη λειτουργία των αναπαραστάσεων του φύλου στην ανάπτυξη του αγγλικού καπιταλισμού κατά το 19ο αιώνα. Το κεντρικό επιχείρημα συνίσταται στο ότι το φύλο υπήρξε κυρίαρχη «οργανωτική αρχή» του βιομηχανικού μετασχηματισμού της Αγγλίας τη συγκεκριμένη εποχή.

Η συμβολή της S. Rose στο συγκεκριμένο ιστοριογραφικό πεδίο έγκειται στο ότι, αναλύοντας τις επιχειρηματικές στρατηγικές, την κρατική πολιτική, τη ζωή και τις σχέσεις των εργατών και των εργατριών στον εργασιακό και στον οικιακό χώρο, καθώς και τις εργατικές διεκδικήσεις, καταδεικνύει ότι οι όροι τόσο του οικονομικού μετασχηματισμού όσο και των ταξικών σχέσεων διατυπώνονται με όρους φύλου, το οποίο αναδεικνύεται σε εγγενές στοιχείο τόσο του πρώτου όσο και των δεύτερων.

Στην εισαγωγή (σ. 1-21) η συγγραφέας αναφέρεται εκτενώς στις θεωρητικές επιλογές της. Αρχικά δηλώνει τη ρητή πρόθεσή της να δείξει με ποιον τρόπο και γιατί, από τη μια η έμφυλη διαφορά επιδρά στις σχέσεις μεταξύ των τάξεων και από την άλλη οι ταξικές σχέσεις διαμορφώνουν με τη σειρά τους την αντίληψη για την έμφυλη διαφορά (σ. 4). Ενώ υπογραμμίζει τη σημασία της διαφοράς μεταξύ ανδρικής και γυναικείας εμπειρίας στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης (χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τους εργάτες της πλεκτοβιομηχανίας, σ. 4-7), προχωρεί στη συνέχεια σε κάποιες εννοιολογικές διευκρινίσεις. Υποθετεί τη μεταδομιστική αντί-

ληψη της Joan Scott, σύμφωνα με την οποία το φύλο δομεί και νομιμοποιεί κοινωνικές σχέσεις και σημασιοδοτεί τη διαφορά¹. Το φύλο ως κατηγοριοποιητικό σύστημα δομείται στη βάση ενός συνόλου

αντιθέσεων (άντρας/γυναίκα, δημόσιος χώρος/ιδιωτικός χώρος, βιοπορισμός/οικιακότητα, λογική/συναίσθημα, πολιτισμός/

1. Βλ. Joan Wallach Scott, *Gender: «A Useful Category of Historical Analysis»* στο βιβλίο της *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1988, σ. 28-50. Επίσης Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές στην ιστορία των γυναικών», στο Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα 1997, σ. 17-119.

φύση) που καταλήγουν να ορίζουν τον ανδρισμό και τη θηλυκότητα. Όμως οι αναπαραστάσεις αυτές δεν είναι αναλλοίωτες στο χώρο και στο χρόνο, αλλά μεταβάλλονται και αναδημοσιοποιούνται διαρκώς μέσα από μια διαδικασία επιβολής νόηματος. Η διαδικασία αυτή προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από αυτό που η συγγραφέας ορίζει ως «πολιτισμικά προϊόντα» (σ. 8). Πρόκειται για τα κυρίαρχα συστήματα λόγου, που αποτελούν με τη σειρά τους εστίες διαπάλης ως προς το ίδιο νόημα.

Όμως τα προϊόντα αυτά του κυρίαρχου λόγου διαθλώνται μέσα από την υποκειμενική εμπειρία, συνάρτηση πλήθους ετερόκλητων παραγόντων, πράγμα που δημιουργεί μια αντίφαση μεταξύ τους —ανάμεσα στη βιωμένη πραγματικότητα και στις επιταγές ενός λόγου εξουσίας (σ. 9-10). Στο σημείο αυτό εστιάζεται η κριτική της συγγραφέως στο μεταδομισμό: στο ότι, δηλαδή, η ανάλυση του κυρίαρχου λόγου δεν επαρκεί για την κατανόηση της επικράτησης συγκεκριμένων αντιλήψεων εάν δε λάβει κανείς υπόψη του μια σειρά κοινωνικών πρακτικών και γενικότερα παραγόντων που επηρεάζουν τη ζωή των καθημερινών ανθρώπων. Εδώ βέβαια θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η διαφωνία της δεν γίνεται ιδιαίτερα σαφής τη στιγμή που αναγνωρίζει, έστω και έμμεσα, ότι η εμπειρία δεν είναι κάτι το δεδομένο, αλλά κατασκευάζεται και μεταβάλλεται ανάλογα με το νόημα που κάθε φορά αποκτά μέσα στο λόγο.

Με αυτούς τους όρους η συγγραφέας ορίζει τον καπιταλισμό ως «ένα σύνολο κοινωνικών και οικονομικών πρακτικών με επίκεντρο την ατομική ιδιοκτησία και τη συσσώρευση κεφαλαίου, το οποίο είναι απόρροια πολυποικίλων πολιτισμικών επιδράσεων. Η αντίληψη για την έμφυλη διαφορά υπήρξε από τις σημαντικότερες αυτού του είδους» (σ. 18). Το καπιταλιστικό σύστημα αναλύεται ως «έμφυλο σύστημα πρακτικών» με αποτέλεσμα την ανάδειξη της έμφυλης φύσης του ταξικού σχηματισμού (σ. 19).

Στο τέλος της εισαγωγής η S. Rose εξηγεί την απουσία σαφούς χρονικού πλαισίου από τη μελέτη της με βάση τη χρονική διαφορά ανά κλάδο ως προς την εκμηχάνιση της παραγωγής.

Στο δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται η επίδραση των έμφυλων αναπαραστάσεων των μεσαίων στρωμάτων στην εργατική τάξη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σ. 22-44) αναλύονται οι πρακτικές των βιομηχάνων, οι οποίοι οργανώνουν την παραγωγική διαδικασία με τρόπο που αντανακλά και αναπαράγει ταυτόχρονα τη διάκριση μεταξύ του βιοποριστικού ανδρικού και του οικιακού γυναικείου ρόλου. Έτσι η εξειδίκευση ταυτίζεται με την ανδρική εργασία, ενώ οι γυναικές περιορίζονται συνήθως σε συμπληρωματικές εργασίες —ακόμη και οι μηχανές διακρίνονται σε «ανδρικές» και «γυναικείες» (σ. 29)— πράγμα που οδηγεί σε μια ανάλογη διαμόρφωση των αμοιβών. Από την άλλη πλευρά ο επιχειρηματικός πατερναλισμός αποτέλεσε την έκφραση μιας δυναμικής που επεξέτεινε την έμφυλη ιεραρχία των οικογενειακών σχέσεων στις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας. Ο πατερναλισμός θα συντελέσει αποφασιστικά στη νομιμοποίηση του καπιταλιστικού συστήματος. Από τη μια πλευρά θα προωθήσει στην εργατική τάξη τα ιδεώδη της οικογένειας και της μητρότητας και μαζί με αυτά το ιδεώδες του οργανωμένου βίου ως διακριτού στοιχείου μεταξύ των ευπόληπτων (δηλαδή των πειθαρχημένων) και των μη ευπόληπτων εργατών. Η πειθαρχία και ο ευπόληπτος βίος θα καταστούν στο εξής κυρίαρχες αξίες στην αγγλική εργατική κουλτούρα. Από την άλλη, η εικόνα του εργοστασίου ως διευρυμένης οικογένειας μεταθέτει στη δημόσια σφαίρα τους «φυσικούς νόμους» που θεωρείται ότι διέπουν τις έμφυλες σχέσεις στην ιδιωτική. Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα και την παράλληλη αποκρυστάλλωση της έμφυλης διαφοράς, η οποία συνδέεται με το οικογενειακό ιδεώδες.

Στο τρίτο κεφάλαιο (σ. 50-75) εξετά-

ζεται ο ρόλος της κρατικής πολιτικής ως προς τη διάδοση των συγκεκριμένων αντιλήψεων. Πρόκειται: α) για τους νόμους του 1847 και του 1874 που περιόριζαν το ωράριο εργασίας των γυναικών και των παιδιών στην κλωστοϋφαντουργία και τους απαγόρευαν τη νυκτερινή εργασία, β) για τη Νομοθετική Πράξη του 1878 που επεξεργάστηκε τα μέτρα αυτά σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους, και γ) για τη Νομοθετική Πράξη του 1870 περί δικαιώματος ιδιοκτησίας των εγγάμων γυναικών, καθώς και για το Διορθωτικό Νομοσχέδιο του 1878 περί οικογενειακών διαφορών, που στόχευαν στην προστασία των γυναικών της εργατικής τάξης από τους συζύγους που τις κακομεταχειρίζονταν. Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ κεφαλαίου, εργασίας και κράτους για τη θέσπιση των παραπάνω γίνονται στη βάση της αναγκαιότητας της προστασίας του παιδιού και της μητέρας. Ο λόγος όμως που εκφέρεται από τους συγκεκριμένους φορείς αναδεικνύει την εργαζόμενη μητέρα ως εθνικό πρόβλημα. Στον όρο «εθνικό» θα επανέλθουμε στη συνέχεια. Οι παρεμβάσεις αυτές σηματοδοτούν επίσημα τις γυναίκες ως άτομα με μη ελεύθερη βούληση, τα οποία εξωθούνται στην αγορά εργασίας από το μητρικό ένστικτο, στην ανάγκη να προστατεύσουν τα παιδιά τους από έναν ακατάλληλο πατέρα που δεν είναι ικανός να τους εξασφαλίσει τα προς το ζην. Περιχαράκωνουν το ρόλο τους στα αυστηρά πλαίσια της μητρότητας, ενώ, παράλληλα, αναγορεύοντας τους άντρες σε αποκλειστικούς βιοποριστές της οικογένειας υπογραμμίζουν τον ατομικό (ανδρικό) χαρακτήρα της ευθύνης για την οικογενειακή ευημερία. Με τον τρόπο αυτό, όμως, συνεπικουρούντος και του νόμου περί ένδειας του 1834, το κράτος και οι εργοδότες αποδεσμεύονται από οποιαδήποτε ευθύνη για την τύχη των εργατών.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (σ. 76-101) επισημαίνεται η αντίφαση ανάμεσα στον κυρίαρχο λόγο και στην πραγματικότητα της ζωής των γυναικών της εργατικής τάξης,

η οποία στην πλειοψηφία των περιπτώσεων τις ανάγκαζε να αναλάβουν βιοποριστικά καθήκοντα, τη στιγμή που τα έσοδα των συζύγων τους σπάνια επαρκούσαν για τη συντήρηση της οικογένειας. Η επικράτηση όμως των παραπάνω αντιλήψεων είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των δυνατοτήτων απασχόλησής τους στα χαμηλότερα αμοιβώμενα επαγγέλματα και στην κατ' αποκοπήν εργασία στο σπίτι, η οποία τους επέτρεπε να συνδυάζουν τα βιοποριστικά με τα οικιακά τους καθήκοντα. Εύστοχα λοιπόν η συγγραφέας σκιαγραφεί πώς το οικογενειακό ιδεώδες δυσχεραίνει τη θέση των γυναικών: τους στερεί ουσιαστικές επαγγελματικές ευκαιρίες και τις επιβαρύνει αποκλειστικά με τη φροντίδα της οικογένειας σε μια κοινωνία που, επιπλέον, τους αρνείται οποιαδήποτε βοήθεια ως προς το τελευταίο, αποποιούμενη τη συλλογική ευθύνη για την επιβίωση του ατόμου και έχοντας εδραιώσει εδώ και αιώνες την πραγματικότητα της πυρηνικής οικογένειας.

Στα επόμενα κεφάλαια παρακολουθούμε την επίδραση των παραπάνω συνθηκών στο ίδιο το εργατικό κίνημα. Οι εργοστασιάρχες εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση αυτή για να συμπίεσουν τους μισθούς προς τα κάτω, είτε προσλαμβάνοντας γυναίκες στις λεγόμενες «ανδρικές» ειδικότητες, είτε αμείβοντας τους άνδρες εργάτες με «γυναίκα» ημερομίσθια. Το γεγονός αυτό συνεξετάζεται με την προβιομηχανική αντίληψη που θέλει την τεχνική ειδικευση αναπόσπαστο στοιχείο της ανδρικής ταυτότητας, στοιχείο («διοκτησίας»), από το οποίο απέρρευε το κοινωνικό κύρος (property in skill). Έτσι η γυναίκα προσέλευση στην αγορά εργασίας αντιμετωπίστηκε ως απειλή όχι μόνο για το εισόδημα των ανδρών εργατών, αλλά και για το ίδιο τους το κοινωνικό status, τόσο ως τεχνιτών, όσο και ως οικογενειάρχων, ως απειλή με άλλα λόγια για τον ίδιο τον ανδρισμό τους. Οι κύριες εργατικές διεκδικήσεις στην Αγγλία του 19ου αιώνα εστιάζονται λοιπόν, είτε στην απομάκρυνση των γυναικών από τις

λεγόμενες «ανδρικές» ειδικότητες, είτε στην κατοχύρωση του διαχωρισμού των ειδικότητων κατά φύλο. Ως εκ τούτου το αγγλικό εργατικό κίνημα συγκροτείται στη βάση του αποκλεισμού των γυναικών, οι οποίες θεωρήθηκαν «στην καλύτερη περίπτωση περιθωριακά στοιχεία σε αυτό και στη χειρότερη προβληματικά για την ενότητά του» (σ. 171). Ακόμη και στις περιπτώσεις όπου η συμμετοχή τους κρινόταν απαραίτητη για τη νίκη του, η έκκληση στην αγωνιστικότητά τους γινόταν στη βάση του ρόλου τους ως συζύγων και μητέρων των εργατών και όχι ως εργατριών. Ο κυρίαρχος στο εργατικό κίνημα λόγος εμφανίζεται σιωπηλός για το υποκείμενο «γυναίκες» ως εργάτριες (σ. 175). Βέβαια δε λείπουν οι —περιθωριακές ασφαλώς— φωνές που αρθρώνουν έναν εναλλακτικό λόγο: οι ουενιστές που τάσσονται υπέρ των ίσων αμοιβών για άνδρες και γυναίκες, καθώς και οι γυναίκες που αναδεικνύονται σε ενεργά μέλη του συνδικαλιστικού κινήματος και επιχειρούν να επεκτείνουν το συνδικαλισμό στις ομόφυλές τους αντιτασόμενες συχνά στα μέτρα για τον περιορισμό της γυναικείας εργασίας. Πολλές από αυτές —κυρίως στο Λανκασάιρ— θα ενταχθούν στο κίνημα για τη γυναικεία ψήφο.

Τα συνδικάτα οργανώνουν λοιπόν το λόγο και τη δράση τους στη βάση της κυρίαρχης αντίθεσης βιοπορισμός/οικιακή ενασχόληση. Πρόκειται για μια αντίθεση, τα στοιχεία της οποίας είναι ιεραρχικά δομημένα και η οποία είναι συνδηλωτική των σχέσεων εξουσίας μέσα στο εργοστάσιο, στην οικογένεια και στην ευρύτερη κοινωνία. Το αγγλικό εργατικό κίνημα δομείται στη βάση της θεμελιώδους για την αντίληψη των μεσαίων στρωμάτων διάκρισης δημόσιου/ιδιωτικού². Ο ενστερνισμός

αυτός ισοδυναμούσε με την εγκόλπωση του οικογενειακού ιδεώδους, που συνοδεύτηκε με την υιοθέτηση του ιδεώδους του ευπόληπτου βίου, δηλαδή της εργασιακής πειθαρχίας και του σεβασμού προς την κοινωνική ιεραρχία. Το ίδιο το οικογενειακό ιδεώδες καταδεικνύει την πλασματικότητα της δυαδικότητας δημόσιο/ιδιωτικό, καθώς καθιστά το πρώτο προέκταση του δεύτερου: η υποτιθέμενη αρμονία των οικογενειακών σχέσεων χαρακτηρίζει τις ιδεατές σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας.

Πολύ εύστοχα και πειστικά λοιπόν η συγγραφέας μεταθέτει την τάξη από το πεδίο της οικονομίας στο πεδίο της παραγωγής συμβολικών νοημάτων³. Ο έμφυλα συγκροτημένος λόγος του αγγλικού εργατικού κινήματος νομιμοποιώντας τον καπιταλισμό ως φυσική τάξη πραγμάτων, είναι σε θέση να προσφέρει ένα ικανό εξηγητικό σχήμα ως προς το γιατί αυτό δε στράφηκε σε επαναστατικές κατευθύνσεις, όπως στο γαλλικό ή το γερμανικό —παρότι κάτι τέτοιο δεν καταδεικνύεται κατά τη γνώμη μας επαρκώς σε όλη την έκταση του κειμένου.

Όπως αναφέρει στον επίλογο η συγγραφέας, η μελέτη αυτή δείχνει τόσο ότι το περιεχόμενο των ταξικών σχέσεων είναι έμφυλο, όσο και ότι το περιεχόμενο των έμφυλων σχέσεων είναι ταξικό (σ. 193). Έτσι η έννοια «τάξη» αποδομείται και φωτίζονται οι αποκλεισμοί στους οποίους στηρίζεται η οργάνωσή της ως αναλυτικής κατηγορίας. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ως ένα από τα αρνητικά στοιχεία της μελέτης τις καθαρά περιθωριακές αναφορές στο «έθνος» ως στοιχείου

Λονδίνο 1987, καθώς και F. M. L. Thompson, *The Rise of Respectable Society. A Social History of Victorian Britain 1830-1900*, Λονδίνο 1988.

3. Για τις συγκεκριμένες τάσεις στη σύγχρονη ιστοριογραφία, βλ. Έφη Αβδελά, «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία: από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά* 22 (1995), 173-204.

2. Για το ρόλο της διάκρισης αυτής στη διαμόρφωση των μεσαίων στρωμάτων της Αγγλίας βλ. ενδεικτικά, Leonore Davidoff - Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, Hutchinson,

συγκρότησης τόσο του έμφυλου όσο και του ταξικού χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων (παρενθετικές μνείες συναντούμε στις σ. 64 και 193). Όμως η θέση της μητρότητας στον εθνικό λόγο ανασηματοδοτεί την έμφυλη διαφορά. Κατά μείζονα, μάλιστα, λόγο, εφόσον πρόκειται για την εποχή, όπου ολοκληρώνεται εδαφικά η βρετανική αυτοκρατορία, η πολιτική της οποίας κερδίζει σταδιακά τη συναίνεση των εργατικών πληθυσμών⁴ και σηματοδοτεί την εμφάνιση των πρώτων στοιχείων του κράτους πρόνοιας, που με τη σειρά του διεκδικεί μια «αναβαθμισμένη» σχέση με την εργατική τάξη. Μήπως, εξάλλου, η επικράτηση της συγκεκριμένης αντίληψης για την έμφυλη διαφορά δε σχετίζεται, εκτός των άλλων, με την «υπονόμηση τοπικών πολιτισμών και τη σταδιακή απορρόφηση των πολιτικών κοινοτήτων σε μια εθνική τάξη πραγμάτων»⁵;

4. Gareth Stedman - Jones, *Working-Class Culture and Working-Class Politics in London, 1870-1900: Notes on the Remarkings of a Working Class* στο βιβλίο του *Languages of Class: Studies in English Working-Class History, 1832-1982*, Κέμπριτζ 1983, σ. 179-238.
5. Σάλι Αλεξάντερ, «Γυναίκες, τάξη

Κλείνοντας, θα πρέπει να επαναλάβουμε ότι το βιβλίο της Sonya Rose αποτελεί πολύτιμη συμβολή στην ιστορία του φύλου. Δίνεται δε η εντύπωση ότι οι επιδράσεις σε αυτό του μεταδοτισμού και της Joan Scott είναι τελικά ισχυρότερες από ότι η ίδια εισαγωγικά αναγνωρίζει. Η ανάδειξη του φύλου σε πρωταρχικό στοιχείο στη δόμηση σχέσεων εξουσίας, όπως οι ταξικές, το προάγει σε αναπόσπαστο στοιχείο της ίδιας της πολιτικής. Πράγμα που υπογραμμίζει ότι η έμφαση στη μελέτη του όχι μόνο δεν απομακρύνει την ιστορία από το βασικό στόχο του φεμινισμού, δηλαδή την ανάδειξη της γυναικείας καταπίεσης και τη στήριξη της δυναμικής της χειραφέτησης, ανησυχία που έχει ευρέως διατυπωθεί⁶, αλλά αντίθετα προωθεί την εξέταση της καταπίεσης αυτής και γενικότερα της διαφοράς από το περιώριο στο επίκεντρο της ιστορικής ανάλυσης.

και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830-1840. Ορισμένες σκέψεις για τη συγγραφή μιας φεμινιστικής ιστορίας», στο Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, *Στοιχηρές ιστορίες...*, ό.π., σ. 276.

6. Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν», ό.π.

ΕΦΗ KANNER

Roger Chartier, *On the Edge of the Cliff. History, Language and Practices*, μτφρ. Lydia G. Cochrane, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, 1997

Στο «αέλιος της αβύσσου» («on the edge of the cliff») είναι ο χαρακτηρισμός του Μισέλ ντε Σερτώ για το έργο του Μισέλ Φουκώ. Ο Roger Chartier δανείζεται τη φράση για να τιτλοφορήσει το βιβλίο του και για να αναφερθεί σε μια σειρά προσεγγίσεων που θέτουν στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους, όπως και ο Φουκώ, το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στα προϊόντα του «λόγου» και στις κοινωνικές πρακτικές, ανάμεσα στις «αντικειμενικές» συνθήκες και στις νοηματοδοτήσεις τους, ανά-

μεσα στην «πραγματικότητα» και στις αναπαραστάσεις της.

Πρόκειται για το τελευταίο βιβλίο του Roger Chartier στην αγγλική γλώσσα, μια συλλογή δοκιμίων που έχουν δημοσιευθεί (κυρίως στην πενταετία 1990-1995) σε γαλλικά, βρετανικά και αμερικανικά περιοδικά και συλλογικούς τόμους. Κοινό τους άξονα αποτελεί η σχέση ανάμεσα στις κοινωνικές πρακτικές και στους «λόγους» που τις προσδιορίζουν (ή το αντίθετο): μια σχέση που προκάλεσε πολλές συζητήσεις